

Gülər Nəriman qızı Məmmədova⁹²

M.ŞƏHRİYARIN “HEYDƏRBABAYA SALAM” POEMASINDA AFORİZMLƏRİN EKSPRESSİVLİYİNƏ XİDMƏT EDƏN ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Əsərləri ilə ümumbəşəri problemlərin həllinə çalışmış M.Şəhriyar dövrünün mütərəqqi ideyalar qarçısı kimi tanınmışdır. Yaradıcılığı həm türk, həm də farsdilli ənənələr əsasında təşəkkül tapıb müəllifə əbədi şöhrət qazandırmışdır. “Uzun illər istedadını fars dilinin xidmətinə verməyə məcbur olan, fars şairi kimi tanınan azərbaycanlı türk sənətkarının həyatının müəyyən mərhələsində ana dilində yazmağa başlaması, “Heydərbabaya salam” kimi nadir sənət incisini yaratması milli azadlıq mübarizələrinin yaradıcılıq prosesində ifadəsi, Rza Xan və onun varislərinin türk xalqına qarşı yeritdiyi şovinist siyasətə qarşı etiraz kimi qiymətləndirilməlidir” (4, s.5).

“Heydərbabaya salam” poeması isə müəllifin yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Heydərbaba dağ adıdır. Əsərin özünü isə möhtəşəm sənət dağı adlandırmaq olar. Məqalədə də araşdırma mənbəyi müəllifin qeyd olunan poemasıdır. “Heydərbabaya salam” ustad sənətkarımızın ibrətəməz fikirləri, hikmətli kəlamları – aforizmləri ilə zəngin olan bir poemasıdır. Aforizm yunanca “aphorismos”- “qısa kəlam” deməkdir. Yəni ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı hikmətli sözdür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, aforizmlərlə atalar sözü və məsəllər oxşardır. Lakin atalar sözü və məsəllərdən fərqli olaraq aforizmlərin müəllifi olur. “Atalar sözləri də müstəqil fikir halında olur. Lakin bizə elə gəlir ki, onlar nə vaxtsa hansı isə daha sürətkin bir fikir kontekstində deyilmiş və sonralar başqa kontekstlərə də şamil edilmək üçün ayrı-ayrı müəqil surətdə nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür” (1, s.14).

Aforizmlərdə ifadə olunan fikir konkret, yığcam və lakonik olur. Çünki, aforizmlər böyük fəlsəfi düşüncələrin yekunu, xülasəsi kimi ortaya çıxır. Dahi şəxsiyyətlərin, mütəfəkkirlərin araşdırmaları, təhlilləri müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır ki, bunlar da yaddaşlara həkk olub nəsil-dən-nəslə ötürülür. Aforizmlərin tez bir zamanda yayılması və yaddaşlara uzun müddət həkk olmasına səbəb də onlardakı fikir konkretliyi və yığcamlığıdır.

Böyük mütəfəkkirlər, ədəblər aforizm olsun deyə müdrik fikirlər düşünüb tapırlar. Əksinə, əsl nasir çalışır ki, hər hansı bir fikir bədii kontekstə ayrı-ayrı ahəngi pozmasın. Bəs sual oluna bilər ki, onların yaradıcılığında bu qədər aforizmə rast gəlinməyinin səbəbi nədir? Aforizm yaradıcılığı necə baş tutur? Məsələ burasındadır ki, onlar nəinki məxsusi olaraq aforizm yazırlar, çox vaxt heç öz aforizmlərindən xəbərləri belə olmur. Bu müdrik kəlamları seçənlər, əsərdən çıxarıb ayrı-ayrı tədqiqatçılar, araşdırmaçılardır. Qeyd olunan fikirlərə nəzərən , M.Şəhriyarın poemasından aşağıdakı aforizm nümunəsinə nəzər salaq:

“Heydərbaba sənün üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun bağ olsun,
Bizdən sonra sənün başın sağ olsun,
Dünya qəzov-qədar, ölümlər-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi” (5, s.37).

Sonuncu iki misrada ifadə olunan fikrin konkret, yığcam və ümumbəşəri mahiyyət daşıdığına əsasən qeyd edə bilərik ki, bu misralar məhz aforizmdir. M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında işlənmiş aforizmlərdə ümumişlək sözlərin işlənmə imkanları, onların emosional ekspressiv funksiyaları diqqət çəkən məqamlardandır.

“Ümumişlək sözlər dilimizin lüğət tərkibinin əsasını təşkil etdiyi üçün dili bunlarsız təsəvvür etmək olmur. Hamı tərəfindən başa düşülən, bütün üslublarda işlədilən, nitqdə daha çox istifadə olunan, ad əlamət, keyfiyyət və s. bildirən sözlərə ümumişlək sözlər deyilir” (3, s.37). Ümumişlək leksikadan insan həyatının bütün fəaliyyət sahələrində istifadə edilir. Çünki bu sözlər gündəlik həyatımız, məişətimiz üçün ən vacib anlayışları-əşya və əlamətləri, hadisələri hamının başa düşdüyü tərzdə ifadə edən leksik vahidlərdir. “Qədim dövrlərdən dilimizin lüğət tərkibində dəyişməz qalan, sabit mövqə tutan ümumişlək sözlər üslub baxımından neytral olduğu üçün bütün üslublarda işlədilir. Üslublar arasında bu cür ortaq mövqə tutduğuna görə ümumişlək sözləri «üslublararası leksika» da adlandırmaq olar” (3, s.37).

M.Şəhriyarın qeyd olunan poemasında da biz aforizmlərin tərkibində ümumişlək sözlərin necə ekspressivliyə xidmət etdiyini görə bilərik. Poemadan götürülmüş aşağıdakı nümunə fikrimizi təsdiq edə bilər:

“Göz yaşına baxan olsa qan axmaz,
İnsan olan xəncər belinə taxmaz,
Amma heyif kor tutduğun buraxmaz,
Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır,
Zilhiccəmiz məhərrəm olmaqdadır” (5, s. 39).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı bədii parçada “göz”, “yaş”, “qan”, “insan”, “xəncər”, “bel” kimi ad bildirən, “baxmaq”, “axmaq”, “taxmaq” kimi hal-hərəkət bildirən ümumişlək söz qrupları işlənmişdir. Şair bu cür ümumişlək sözlər vasitəsilə poemanın ekspressiv gücünü artıran aforizm nümunəsi yaratmışdır.

Bəzən emosional-ekspressiv mənə ifadə edən ümumişlək sözlər ümumişləbi xüsusiyyətini itirərək bədii üslubun xüsusi nitq vahidinə çevrilir:

“Heydərbaba, Nənəqızın gözləri,
Rəxşəndənin şirin-şirin sözləri,
Türkü dedim, oxusunlar özləri,
Bilsinlər ki, adam gedər ad qalar,
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar” (5, s.43).

⁹² Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı gular.mammadova17@gmail.com

Bəndin on iki mısrasında işlənmiş aforizm "insanın ancaq yaxşı və pis əməlləri ilə yadda qalmağ"ı anlamını verir. Müəllif həmin ifadəni "ağızda bir dad qalar" ekspressiv ifadəsi ilə zənginləşdirərək ümumişlək sözlərin üslubi imkanlarından məharətlə istifadə edə bilmişdir. Ümumişlək sözlərin bədii üslubdakı funksional rolunu müəyyənləşdirərkən məlum olur ki, bu sözlər başqa sözlə birləşərək sabit birləşmələr-frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir. Ustad sənətkarımız Şəhriyarın da ümumişlək sözlərin çoxmənalılığından yaranan frazeoloji ifadələr vasitəsilə fikrin obrazlı və emosional – ekspressiv ifadəsinə xidmət edən ibrətamiz, nəsihətamiz aforizm nümunələrinə diqqət yetirək:

"Heydərbaba gileylikdən nə çıxar?
Zülmün evin səbrü təhəmmül yıxar,
Dərviş olan səbrin əlin börk sıxar,
Gəl qayıdaq, çıxaq Ağa düzünə,
Keçək yenə məhəbbətin sözünə"(5, s.55).

Nümunələrdəki "yıxmaq", "sıxmaq" kimi ümumişlək sözlər sabit birləşmələr əmələ gətirərək aforizmin təsir qüvvəsini artırmışdır. "Zülmün öhdəsindən ancaq səbrlə gəlmək olar" fikri "Zülmün evin səbrü təhəmmül yıxar" obrazlı fikri ilə ifadə olunmuşdur.

Və yaxud:

"Əvvəl başı məndən istiqbal etdiz,
Sondan çöntüb işimdə ixlal etdiz,
Öz zənnizcə ustadı iğfal etdiz,
Eybi yoxdur keçər gedər ömürdür,
Qış da çıxar üzünə kömürdür"(5, s.55).

Müəllif ümumişlək sözlərin üslubi imkanlarından istifadə edərək maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələri də yaratmağa nail olmuşdur. Aşağıdakı nümunə buna bir daha sübutdur:

"İndi bəşər ac qurd kimi uduxub,
Çömbələnti göz qıçırdıb duruxub.
Baxırlar ki, görsünlər kim sınıxıb,
Tökülsünlər onun leşin yırtınları,
Hərə bir diş ənsəsindən qırtınları"(5, s.54).

Qeyd olunan ibrətamiz mısralar, aforizmlər bəşərin, insanlığın get-gətdə pisləşməsi, insani hisslərin arxa plana keçməsinə ifadə edir. Müəllif buna uyğun olaraq zəngin bəzətmə üsulları - "bəşər ac qurd kimi uduxub" təşbeh, "çömbələnti göz qıçırdıb duruxub" metonimiya nümunələri yaratmışdır.

Poemadan gətirilmiş digər aforizm nümunəsinə diqqət edək:

"Heydərbaba, igid əmək itirməz,
Ömür keçər, əfsus bərə bitirməz,
Namərd olan ömrü başa yetirməz,
Biz də vallah unutmırıq sizləri,
Görəmməsək, halal edin bizləri"(5, s.38).

Bənd bütünlüklə ümumişlək sözlərdən təşkil olunmuş, ilk üç misra isə bu ümumişlək sözlərin ekspressiv funksiyalarından yaranan aforizmlərdən ibarətdir.

Beləliklə, M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeməsindən göstərdiyimiz aforizm nümunələrində ümumişlək sözlərin işlənmə məqamları, üslubi çalarlıqları bir daha göstərir ki, dahi sənətkarımız M.Şəhriyar bədii yaradıcılığında ədəbi dildə leksik mənası hamıya məlum olan ümumişlək sözlərin ilkin, həqiqi mənalardan istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda işlənmə məqamı ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin özünəməxsus, səciyyəvi mənalarnı da meydana çıxarmışdır. Təbii ki, bu da poemanın məzmununu, ideyası, şairin özünəməxsus fərdi üslubu, yaradıcılıq üsluulə əlaqədar mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər. Prof. Dr. S.Xəlilovun təqdimatında. Bakı: Çarşıoğlu, 2012.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
4. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: 2004.
5. Məhəmməd Hüseyin Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "AVRASIYA PRESS", 2005.

Açar sözlər: Şəhriyarın aforizmləri, ümumişlək sözlər, aforizm, ekspressivlik, funksiya

Ключевые слова: афоризмы Шахрияра, общеупотребительные слова, афоризм, выразительность, функция

Key words: Shahriyar's aphorisms, commonly words, aphorism, exponentiality, function

Summary

The Article "Common words serving the expressiveness of aphorisms in the poem "Haydar babaya salam" of Shahriyar" has been analyzed and selected from the author's work in the aforementioned examples. The poem of "Haydar babaya salam" is the top of M. Shahriyar's creativity/ The work is full of exemplary opinions. Exactly from this point of view it attracts attention. On the other hand the author used expressive shade of meaning of common words, skillfully.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova